

El Sant Sepulcre de Palera, un lloc de pelegrinatge al comtat de Besalú

LAURA BARTOLOMÉ ROVIRAS
Universitat Autònoma de Barcelona
laura.bartolome.roviras@gmail.com

El Sant Sepulcre de Palera, Un lloc de pelegrinatge al comtat de Besalú

Resum

El Sant Sepulcre de Palera és un dels edificis més notables entre els testimonis de l'art romànic al comtat de Besalú. La seva església es va consagrar l'any 1086 i al 1108 es va convertir en un priorat benedictí depenent de l'abadia llenguadociana de Santa Maria de la Grassa. En aquesta ocasió, es valoren certs aspectes relacionats amb la comitència de l'església durant el darrer quart del segle XI i amb la figura del comitent, identificat en la persona d'Arnau Gaufred de Palera. Tot un seguit d'elements situen el Sant Sepulcre de Palera com a un centre de pelegrinatge destacat al comtat de Besalú, que estigué directament relacionat fins al 1108 amb el Sant Sepulcre de Jerusalem. En aquest sentit, es valoren també altres llocs on s'estableix el culte de la Santa Creu al comtat de Besalú i també al comtat veí d'Empúries.

Paraules clau: Sant Sepulcre de Palera, Sant Sepulcre de Jerusalem, Vera Creu, Pelegrinatge, Comitents

Abstract

The Holy Sepulchre of Palera is one of the most outstanding ensembles of the Romanesque art within the County of Besalú. The church was consecrated in 1086, and after in 1108 it was transformed into a Benedictine Priory, attached to the abbey of Notre Dame de Lagrasse in Languedoc. It is the turn to considerate certain aspects about the patronage of the church during the last quarter of 11th century and also about the patron, which has been identified with Arnau Gaufred of Palera. Some elements endorse the Holy Sepulchre of Palera, which until 1108 was directly connected with the Holy Sepulchre of Jerusalem, to be a major pilgrimage centre in the County of Besalu. Thus, this paper also takes into account other places within the County of Besalú and the County of Empúries where the devotion to the Holy Cross was developed.

Keywords: Holy Sepulchre of Palera, Holy Sepulchre of Jerusalem, Holy Cross, Pilgrimage, Patrons

*Si como lugar de este tipo fue un punto final o una escala para llegar a más lejanos objetivos, yo lo ignoro. Lo que importa es constatar, en vistas a lo que está pasando hoy, que Palera fue un punto de peregrinaje.*¹

La celebració d'aquest I Congrés d'Història del Comtat de Besalú resulta el marc idoni per ponderar algunes qüestions relacionades amb el Sant Sepulcre de Palera. Més enllà de les particularitats artísti-

- 1 J. PLA, "Besalú: Palera", *Destino*, Any XXVI, núm. 1305 (11 agost 1962), p. 21.
- 2 P. BOFARULL, *Los condes de Barcelona vindicados*, I, Barcelona, 1836, p. 104; S. SOBREQUÉS I VIDAL, S. RIERA I VIADER, M. ROVIRA I SOLÀ, *Catalunya Carolíngia. V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, Barcelona, 2003, doc. 453.
- 3 P. MARCA, *Marca Hispanica sive limes hispanicus*, París, 1688 (Barcelona, 1972), col. 1005-1007; F. MONSALVATJE FOSSAS, *Noticias históricas. II. Besalú, su historia, sus condes, su obispado y sus monumentos*, Olot, 1890, ap. XVI, p. 256-259; J. M. PONS GURÍ, H. PALOU MIQUEL, *Un cartoral de la canònica agustiniana de Santa Maria del castell de Besalú (segles X-XV)*, Barcelona, 2002, doc. 28, p. 67.
- 4 Apareix documentada a l'acta de consagració del Sant Sepulcre de Palera l'any 1086. Vegeu nota 8.

ques que defineixen l'edificació d'aquest conjunt, en aquesta ocasió es tindran en compte determinats aspectes de caràcter històric que permeten apreuar la fundació i l'auge d'aquest establiment a partir del darrer quart del segle XI.

El terme de Palera es documenta per primera vegada a finals del segle X. Així apareix en el testament del comte-bisbe Miró Bonfill del 979 *ecclesias qui sunt infra fines de Palera*.² A principis del segle XI, consta *in monte frigido super Paleriam* a la butlla concedida pel papa Benet VIII a la canònica de Sant Salvador, Sant Genís i Sant Miquel de Besalú l'any 1017.³ No obstant, en cap d'aquestes notícies es fa referència a l'església del Sant Sepulcre, i per tant només es pot certificar l'existència del lloc; segurament, s'ha d'identificar l'ocupació del territori entorn a una parròquia, si bé aquesta no es documenta directament fins el 1086.⁴

De fet, les primeres notícies del Sant Sepulcre de Palera apareixen en una data relativament tardana, perquè la primera menció de l'església es troba en un document del 1075. Es tracta d'una donació del comte Bernat II de Besalú a la canònica de Sant Genís i Sant Miquel de Besalú on consta *usque in Fenano in alodio Sancti Sepulcri*.⁵ Si la identificació és correcta, aquesta notícia permet establir l'existència del Sant Sepulcre, juntament amb una sèrie de possessions que formarien part del seu alou. El document per se no aporta cap altra dada rellevant, només la menció de l'establiment i de la seva advocació. En realitat, les notícies que permeten una millor comprensió de les vicissituds que envoltaren la fundació i l'evolució del Sant Sepulcre de Palera es troben en dos documents posteriors. D'una banda, l'acta de consagració de l'església celebrada el 1086. I de l'altra, la carta de subjecció del Sant Sepulcre al monestir benedictí de Santa Maria de la Grassa atorgada l'any 1108. D'aquesta manera, els continguts que es desenvolupen en aquesta ponència parteixen de la informació continguda en aquests dos documents. Com a resultat, es presenten alguns elements interpretatius que contribueixen a la comprensió de l'evolució del Sant Sepulcre de Palera entre el darrer quart del segle XI i les primeres dècades del XII.

La fundació

Malgrat la notícia apuntada per Ramon Grabolosa segons la qual Arnau Gaufred i la seva muller Brunichilda haurien fundat el Sant Sepulcre de Palera,⁶ el cert és que no s'ha pogut localitzar el document concret que avaluï aquesta afirmació.⁷ El cert és que Arnau Gaufred i Brunichilda signen l'acta de consagració de l'església del Sant Sepulcre de Palera que va tenir lloc el 3 de setembre del 1086: *† Signum Brunichildis que vocant Maria. Signum Arnaldus Gaufredi*.⁸ La seva compareixença en aquest document resulta molt particular, atès que les seves signatures consten intercalades entre les

5 MARCA, *Marca Hispanica*..., col. 1166; La localització del topònim Fenano s'ha situat en un indret entre Besalú, Palera i Lligordà. Segons Paul Aebisher, *Fevano (1027) i Fenano corresponen a dues denominacions diferents d'un mateix lloc: P. AEBISHER, Études de toponymie catalane*, Barcelona, 1926, p. 90.

6 R. GRABOLOSA, *Besalú, un país aspre i antic*, Granollers, 1973, p. 116.

7 Si bé tradicionalment s'ha identificat a aquesta parella com a la responsable de la fundació d'aquest lloc, aquest fet no es pot certificar a través de la documentació d'època; tampoc és evident la data en què això hauria succeït. Sovint s'ha fet referència a una "notícia històrica" del 107. M. L. RAMOS MARTÍNEZ, "Sant Sepulcre de Palera" a *Catalunya Romànica. IV. Garrotxa*, Barcelona, 1990, p. 231. M. A. FUMANAL PAGÈS, "El Sant Sepulcre de Palera en l'època medieval: algunes consideracions historicoartístiques", *VIII Assemblea d'Estudis sobre el Comtat de Besalú*, 1996, p. 219, nota 4; P. MARTÍN, "Intervenció al monestir del St. Sepulcre de Palera", *Annals de l'Institut d'Estudis Històrics d'Olot*, vol. 17, (2006), p. 12.

8 Es coneix a través d'un trasllat notarial de l'any 1450. A. MERINO, A. CANAL, J. CANAL, *España Sagrada*, 44, Madrid, 1826, p. XIV-XVI; F. MONSALVATJE FOSSAS, *Ridaura y su monasterio de Santa María*, Olot, 1892, p. 185-188. En relació a la data d'aquest document s'ha de notar que, malgrat que una part de la historiografia l'estableix al 1085, sembla del tot factible, i així ho corregeixen alguns autors com Ordeig i Mata, que realment es tracta de l'any 1086. J. BELLÉS SALLENT, "Sant Sepulcre de Palera" a *Catalunya Romànica. IV...*, p. 232; R. ORDEIG I MATA, "Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes. IV. Anys 1051-1100", *Revista Catalana de Teologia* IX/1 (1984), doc. 238, p. 164 (inclou regest i datació).

9 Cfr. J. M. COROMINAS I PLANELLAS, J. MARQUÉS I CASANOVAS, "La comarca de Besalú" a *Catálogo monumental de la provincia de Gerona*, Girona, 1976, p. 148-150; J. BOLÓS I MASCLANS, "Casa forta de la Masó de Palera" a *Catalunya Romànica. IV...*, p. 241.

dels bisbes i arquebisbes que oficien la cerimònia: †*Dalmatius gratia Dei Narbonensis Archiepiscopus. †Gotafredus Magalonenis Episcopus. †Bertrandus Barchinonensis. Episcopus. †Raimundus gratia Dei Elnensis Episcopus. †Sig†num Brunichildis que vocant Maria. Sig†num Arnaldus Gaufredi. †Ego Galterius gratia Dei Albanensis Episcopus videns hec catolice facta firmo & laudo. Petrus gratia Dei Carcasonensis Episcopus. †Bernardus gratia Dei Gerundensis Episcopus. †Petrus gratia Dei Elnensis Episcopus †Berengarius gratia Dei Gerundensis Episcopus*. Aquesta deferència podria indicar certament la jerarquia o *status* privilegiat d'aquests dos personatges, i per això no resulta estrany que tradicionalment hagin estat identificats com als fundadors i/o comitents de l'església.

Sense tenir altres notícies concretes que puguin identificar clarament l'origen d'Arnau Gaufred de Palera, es considera preferentment com a un personatge laic.⁹ Tot i això, s'han pogut recopilar algunes dades documentals aïllades que en el cas que fessin referència a aquest mateix personatge, permetrien una millor reconstrucció de la seva "dignitat". Només tres dies després de la consagració del Sant Sepulcre, *Arnallus Gaufredi* de Palera compareix com a signatari de l'acta de consagració de l'església del monestir de Sant Esteve de Banyoles, celebrada el 6 de setembre del 1086.¹⁰ De la mateixa manera que a Palera, la seva rúbrica apareix entre les de les personalitats eclesiàstiques que presideixen l'acte. Per a l'ocasió, es tornen a congregar l'arquebisbe de Narbona i els bisbes de Girona, Carcassona, Magalona i Barcelona, a més a més del de Besiers i Vic i l'arquebisbe d'Arle. Per tant, i seguint la mateixa interpretació que permet associar-lo a l'obra del Sant Sepulcre de Palera, Arnau Gaufred potser podria haver intervingut també d'una manera més o menys directa en la renovació de la nova església del cenobi de Banyoles.

L'any 1095 *Arnallum Gaucefredi* de Palera, juntament amb Pere Rigall, abat de Santa Maria de Vilabertran, consten com a marmessors del testament de Bernat Joan, senyor d'Ogassa i de la Clusa.¹¹ Aquest mateix any, potser també es pot identificar amb un dels sotasignats de la donació del comte Bernat II de Besalú al monestir de Santa Maria de Ripoll, on consta només *S. Arnaldi Gauzfredi*.¹²

Avançant fins el primer quart del segle XII, és ell mateix el responsable de la subjecció del Sant Sepulcre de Palera al monestir benedictí de Santa Maria de la Grassa, formalitzada el 4 de març del 1108.¹³ Sens dubte, la lectura d'aquest document ofereix unes claus interessants per a determinar la natura d'aquest personatge. En primer lloc, Arnau Gaufred es ratifica com a senyor del Sant Sepulcre de Palera, perquè de fet és ell mateix qui atorga la gestió d'aquest lloc a l'abat i al prior de la Grassa. En segon lloc, es pot treure a col·lació que en un primer moment la jurisdicció del Sant Sepulcre de Palera hauria estat concedida pel mateix Arnau Gaufred al Sant Sepulcre de Jerusalem: *Ego Arnallus Gauzfredi mitto ipsum locum Sancti Sepulcri, quod dedi Sancto Sepulcro Iherosolimitano, in ordinatione abbatis Rodberti et prioris Sancte Marie Crasse*. Certament, aquestes notícies reforcen la possibilitat que fos ell mateix el fundador del Sant Sepulcre de Palera.

En aquest mateix document, i a continuació de la seva signatura, consta la de *Arnalli prolis eius*, denominació que permet la identificació d'un dels seus fills. Aquesta dada és important perquè *Arnalli de Palera* és el testimoni d'un dels fets més transcendents per a la història del comtat de Besalú: apareix com a signatari de la donació del comte Bernat II de totes les seves possessions a Ramon Berenguer III

10 MARCA, *Marca Hispanica*..., col. 1180-1183. A. MERINO, A. CANAL, J. CANAL, *España Sagrada*, 43, Madrid, 1819, ap. XXXIII, p. 442-444; F. MONSALVATJE FOSSAS, *Noticias históricas*. XI. Colección Diplomática del condado de Besalú, Olot, 1901, doc. CCCLI, p. 329-334; ORDEIG, "Inventari de les actes...", doc. 239, p. 165.

11 I. J. BAIGES, G. FELIU, J. M. SALRACH, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, II, Barcelona, 2010, doc. 243, p. 506.

12 COROMINAS, MARQUÈS, "La comarca de Besalú"..., p. 148-150; BOLÓS, "Casa forta...", p. 243; FUMANAL, "El Sant Sepulcre...", p. 219, nota 4.

13 Original: Archives Départementales Aude, H 25, nº 6. Publ.: E. MAGNOU-NORTIER, A. M. MAGNOU, *Recueil des chartes de l'abbaye de Lagrasse: 779-1119*, I, Paris, 1996, doc. 180, p. 240-241.

l'any 1107,¹⁴ preludi de l'annexió al comtat de Barcelona esdevinguda de facto el 1111. La darrera ocasió en que s'ha pogut identificar al cap d'aquest llinatge és en una permuta a favor del monestir de Sant Joan de les Abadesses del 1115, on signa com *Arnallus Gaufredi de Palera*.¹⁵

Fig. 1. Façana del Sant Sepulcre de Palera

Fig. 2. Detall de la porta i l'aparell constructiu de l'església

Aquestes notícies permeten restituir un període vital d'Arnau Gaufred de Palera que oscil·laria aproximadament entre el 1086 i el 1115. Al mateix temps, la rellevància d'algunes d'aquestes informacions revela, al mateix temps, el perfil d'un personatge segurament laic que degué ser el cap d'un llinatge distingit i vinculat per diverses vies als assumptes del comte de Besalú. És a través d'aquesta documentació que es pot suggerir la figura d'un comitent potentat, que hauria disposat de la capacitat necessària per a la fundació i l'edificació del Sant Sepulcre de Palera.

Un altre fet que indica la distinció del comitent és la mateixa construcció de l'església. De fet, el Sant Sepulcre de Palera evidencia la introducció d'una nova tipologia arquitectònica als territoris del comtat de Besalú que es caracteritza, especialment, per la solidesa i la regularitat de l'aparell arquitectònic (Fig. 1). Malgrat les agressives restauracions que ha patit aquesta església des de mitjan segle XX, encara es pot intuir la fesomia de l'edificació primigènia. Es tracta d'un temple de planta basilical amb tres naus, la

14 Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, pergs. Ramon Berenguer III, carp. 29, núm. 104 dupl. (BAIGES, FELIU, SALRACH, *Els pergamins...*, doc. 371, p. 675-676).

15 ACA, Cancelleria, Ramon Berenguer III, núm. 184 (BAIGES, FELIU, SALRACH, *Els pergamins...*, doc. 459, p. 796; J. FERRER I GODOY, *Diplomatari del monestir de Sant Joan de les Abadesses (995-1273)*, Barcelona, 2009, doc. 54, p. 107-108).

principal amb coberta de volta de canó sense arcs torals, i les laterals amb quart de canó.¹⁶ Encara que no es pot apreciar a l'estat actual de la coberta, fruit d'una restauració de la dècada de 1960, és conegut que la nau principal era en origen de major alçada que les laterals. Totes tres naus es veuen perllongades en tres absis semicirculars al sector oriental, i no s'aprecia l'existència d'un transsepte. La pulcritud i la regularitat dels carreus i la seva disposició ordenada emfatitzen la sobrietat ornamental de l'edifici, en el qual, d'altra banda, no s'aprecien altres motius ornamentals (Fig. 2). Aquestes particularitats, i especialment el decòrum ornamental de la construcció, han fonamentat la vinculació d'aquesta església amb el model adoptat per l'església de la canònica augustiniana de Santa Maria de Vilabertran, construïda en una cronologia gairebé paral·lela i consagrada l'any 1100. A partir del Sant Sepulcre de Palera el seguiment d'aquest "prototipus" gaudeix d'una notable fortuna en l'arquitectura del segle XII al comtat de Besalú. Alguns dels edificis que demostren de manera més clara aquesta continuïtat són l'església de Sant Feliu de Beuda, i a Besalú l'església del monestir de Sant Pere i la parròquia de Sant Vicenç.¹⁷ És clar, doncs, que el comitent d'aquesta obra accedeix al coneixement d'una nova manera constructiva que es comença a difondre durant el darrer quart del segle XI als comtats catalans septentrionals,¹⁸ i que disposa de la possibilitat de materialitzar-la a l'obra del Sant Sepulcre de Palera.

Un altre dels aspectes que fora bo valorar en relació al comitent és la funcionalitat de l'edifici. A l'acta de consagració del Sant Sepulcre no es fa referència en cap moment a l'existència d'una comunitat, i en realitat l'església és anomenada com a basílica *Basilice ipsius scilicet Sancti Sepulcri Domini*. D'altra banda, des del primer moment –i així consta a l'acta de consagració del 1086– aquest lloc va gaudir d'un seguit de privilegis que permeteren el seu manteniment i procuraren l'auge de la seva fortuna. En

Fig. 3. Interior de la Galilea del Sant Sepulcre de Palera. Joaquim Fort de Ribot. Fons Fort de Ribot. Reg. 36636. AHCOAC Girona.

16 ADELL, "Sant Sepulcre de Palera" a *Catalunya Romànica*. IV..., p. 234-236.

17 L. BARTOLOMÉ ROVIRAS, M. A. FUMANAL I PAGÉS, L. SANJOSÉ LLONGUERAS, "Ad honorem principis apostolorum. Fundació, consagració i renovació del temple benedictí de Sant Pere de Besalú. *Ressenya històrica*" a *Sant Pere Besalú 1003-2003. Una història de l'Art*, Besalú, 2003, p. 24-25; L. BARTOLOMÉ ROVIRAS, "Ecclesiam parrochiale nuncupatam Sancti Vincentii. La seqüència arquitectònica i ornamental de Sant Vicenç de Besalú entre els segles X-XIII" a *La parròquia de Sant Vicenç, un eix religiós, social i artístic en la història de Besalú*, Besalú, 2008, p. 54-55.

18 N. DE DALMASES, A. JOSÉ PITARCH, *Els inicis i l'art romànic. Segles IX-XII*, Barcelona, 1986, p. 127-140.

primer lloc, s'ha de destacar l'establiment d'una sagrera, *circuitu triginta passuum spatium in salvationis immunitatem tali auctoritate ut nullus homo vel femina hac immunitatem audeat violare*.

En aquest mateix document consta que el Sant Sepulcre va disposar del privilegi de la concessió d'indulgències per a totes aquelles persones que realitzessin donacions o bé vinguessin fins aquest lloc per a l'oració: *Concedimus etiam predictae Ecclesie ex parte Dei omnipotentis et beate marie Virginis et beati Petri Apostoli et omnium sactorum talem libertatem ut quicumque illic causa orationis venerit et de sue proprietate vel substantia predictae Ecclesie dederit accepta peccatorum confessione ac penitentia ex malis retro ante comisis talis ei merces a Domino recompensetur sicut in sepulcro Domini nostri Jesuchristi Jherosolimitani*. Es tracta d'un "poder" realment important i és molt probable que a partir d'aquest privilegi es forgés la notorietat del Sant Sepulcre de Palera com a un nova fita dins la topografia sacra del comtat de Besalú. La seva identificació com a homònim del Sant Sepulcre de Jerusalem i la seva promoció com a alternativa "local" per tots aquells pelegrins que no poguessin emprendre el viatge a Terra Santa van fer que aquest lloc destaqués de manera singular durant el darrer quart del segle XI. Hem de suposar que llavors Palera es va erigir en una veritable destinació sacra i, pel caràcter extraordinari de les indulgències que s'hi van concedir, es va convertir en un centre de primer ordre en el marc geogràfic dels comtats catalans d'aquest període.

Per tant, l'ascendència d'Arnau Gaufred de Palera sobre el Sant Sepulcre de Palera s'ha de situar segurament en el marc d'una estratègia concebuda per atraure els pelegrins de l'entorn més immediat vers aquest lloc. Per aquest motiu, la construcció de l'església es devia completar amb la dels espais necessaris per a l'acollida de pelegrins. Tot i que la major part de les dependències del conjunt actual s'han datat de manera pertinent com a resultat d'altres campanyes constructives posteriors¹⁹—dutes a terme a partir del segle XII—, potser es pugui recuperar el testimoni d'un dels espais que formaren part del temple primigeni i que estigueren directament vinculats amb la seva funcionalitat. Es tracta de la galilea de l'església. Aquest espai va ser objecte d'una de les decisions més desafortunades de la restauració duta a terme l'any 1962, moment en què es va enderrocar adduint el mal estat de conservació: *También elogió la obra de consolidación del resto del tejado y dio sus instrucciones para la restauración del pórtico o galilea, que ha sido, totalmente desmontado por su estado sumamente ruinoso*.²⁰ Tanmateix, és dubtós que el veritable motiu de la destrucció d'aquest cos obeís al seu estat de conservació, i és conegut, sobretot a través de la premsa de l'època, que la demolició d'aquest espai va suscitar una notable controvèrsia.²¹ Avui, l'aspecte i les dimensions de la galilea es poden commensurar a través de diverses fotografies conservades al Fons Fort de Ribot del COAC de Girona.²² En aquestes imatges s'aprecia l'aspecte d'un cos monumental i sòlid annex al sector occidental de l'església. En concret, en una fotografia realitzada l'any 1960²³ (Fig. 3), que immortalitza l'espai interior de la galilea, es pot apreciar que el tipus de carreus i la disposició de les filades no ofereixen cap imperatiu que pugui menystenir la seva identificació amb el mateix tipus constructiu del mur meridional de tancament.²⁴ També es conserva el testimoni gràfic d'una planta del temple publicada per J. Domenech Mansana l'any 1913,²⁵ en la qual es pot reconèixer el perímetre i l'estructura de la galilea (Fig. 4). Segons aquest dibuix, aquest cos hauria tingut quatre portes, una a cada pany de mur: dues que comuniquen directament amb l'exterior,

19 ADELL, "Sant Sepulcre de Palera" a *Catalunya Romànica*. IV..., p. 235-236.

20 *Diari de Girona*, Girona (15/06/1962), p. 9.

21 Una de les veus més crítiques amb aquesta decisió és la de Josep Pla. Vegeu J. PLA, "Besalú: Palera", p. 21; J. PLA, "Palera. Una carta de S. I.", *Destino*, Any XXVI, núm. 1308 (1 setembre 1962), p. 17.

22 Arxiu del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Demarcació de Girona, Fons Joaquim Fort de Ribot, Registres 36636 i 36638.

23 Ídem, Registre 36636.

24 Encara que algunes descripcions publicades per alguns autors que haurien pogut veure suposadament aquesta construcció, han posat de manifest que aquesta construcció no formaria part de la primera construcció de l'església, sinó d'un afegit posterior. GRABOLSA, *Besalú...*, p. 118.

25 J. DOMÉNECH I MANSANA, "Notes d'alguns monuments de la Garrotxa i l'Alt Empordà", Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya, Any XXIII (novembre-desembre 1913), núm. 226-227, p. 290.

una l'altre amb l'interior del temple, i una altra amb la galeria del claustre. Tal vegada, la col·locació d'aquests accessos hagués obeït al fet de facilitar el trànsit a través d'aquest espai.

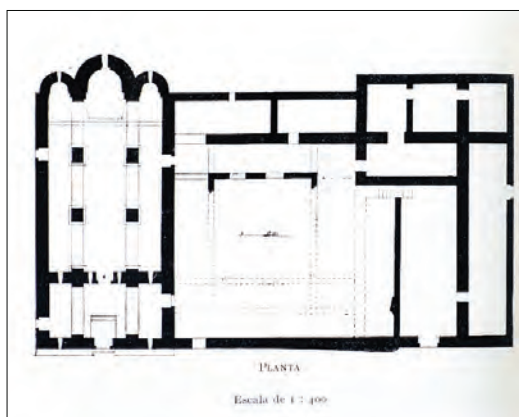

Fig. 4. Planta del Sant Sepulcre de Palera publicada per J. Domenech Mansana, 1913.

En qualsevol cas, resulta possible afirmar que la galilea fos una part de l'església del Sant Sepulcre de Palera consagrada al 1086. L'aparició d'aquest espai es podria relacionar perfectament amb les necessitats intrínseques del pelegrinatge que s'instituí en aquest lloc durant el darrer quart del segle XI.

Per a satisfer les necessitats d'un centre d'aquesta categoria és necessari identificar un altre dels elements que resulten imprescindibles: la possessió de relíquies. En aquest cas, i arran de la seva vinculació directa amb el Sant Sepulcre de Jerusalem, degué resultar veritablement imprescindible la propietat d'un fragment de la Veracreu. Malgrat que la vexi-lla crucis compta amb una àmplia fortuna en el context més immediat de Besalú no es té constància documental, de moment, de la seva presència a Palera. Tot i això, si es tenen en compte les lipsanoteques que actualment es conserven al Museu d'Art de Girona (Fig. 5), no es pot dubtar que l'es-

glésia degué disposar d'una notable dotació de relíquies. En concret, es tracta de quatre caixes rectangulars de fusta de roure, i una altra de pedra calcària, datades totes durant el darrer quart del segle XI i procedents de l'església del Sant Sepulcre.²⁶ D'acord amb una anotació continguda en el *Llibre de comptes del gloriós Sant Domingo en la iglesia de Sant Salvador de Palera conservat en lo any 1736*, és gairebé segur que aquestes lipsanoteques degueren ser col·locades a l'altar principal del temple en el moment de la consagració: *Al mes de juliol de l'any 1735 en lo presbiteri y sota la mesa del altar major si han trobat quatre quadrats de fusta de roura y dins de ells si han trobat diferents reliquias las quals si son tornats*.²⁷

Tots aquests elements permeten de restituir la fundació d'un lloc sacre on es va instituir una destinació de pelegrinatge molt notable des del 1086, i que es va dotar amb tots els elements necessaris i propis d'un centre d'aquestes característiques. I el seu promotor hauria estat Arnau Gaufred de Palera.

La conversió en priorat benedictí

No es pot certificar amb seguretat l'abast ni la durada d'aquest moviment de pelegrinació al Sant Sepulcre de Palera. El que sí és cert és que durant el primer quart del segle XII aquest lloc va acollir una comunitat regular. Així, el 4 de març del 1108 Arnau Gaufred de Palera va "donar" aquest lloc a l'abadia llenguadociana de Santa Maria de la Grassa: *Ego Arnallus Gauzfredi mitto ipsum locum Sancti Sepulcri de Paleria, quod dedi Sancto Sepulcro Iherosolimitano, in ordinatione abbatis Rodberti et prioris Sancte Marie Crase*.²⁸ La motivació de la subjecció del Sant Sepulcre a l'obediència de l'abadia de la Grassa sembla també molt clara: *ut possint state XII monachi, eligant ibi abbatem supradicti monachi Sancte Marie Crasse secundum Deum et regulam sancti Benedicti*. Per tant, a partir del 1108 va regir la regla benedictina al Sant Sepulcre de Palera, i s'hi va constituir una comunitat d'uns dotze monjos procedents de Santa Maria de la Grassa.

26 VIGUÉ, "Sant Sepulcre de Palera" a Catalunya Romànica. IV..., p. 236-239.

27 J. J. BUIXEDA, "La basílica del Sant Sepulcre de Palera nou-cents anys d'història", *VIII Assemblea d'Estudis sobre el Comtat de Besalú*, Besalú, 1996, p. 57.

28 Vegeu nota 13.

Fig. 5. Lipsanoteca procedent del Sant Sepulcre de Palera. Museu d'Art de Girona

D'aquesta manera es poden establir dues etapes clarament diferenciades en els primers anys d'existència del Sant Sepulcre de Palera. Durant la primera, des del 1086 i fins al 1108, aquest lloc hauria estat vinculat de manera directa al Sant Sepulcre de Jerusalem, gaudint d'un seguit de privilegis que permeteren la seva conversió en un centre de pelegrinatge de notable rellevància. Durant la segona etapa, a partir del 1108, i per voluntat expressa d'Arnau Gaufred de Palera, aquest lloc es va convertir en un priorat benedictí depenent de Santa Maria de la Grassa. Malgrat que no es coneix de manera precisa la motivació d'una transformació funcional i estructural d'aquest tipus, es pot argüir una doble causa. D'una banda, en aquest moment s'ha conclòs amb èxit la Primera Croada al 1099, i ben segur aquest fet permet restablir la fluïdesa dels contactes entre Orient i Occident i la dinamització del pelegrintatge als "Llocs Sants" i especialment al Sant Sepulcre de Jerusalem. Aquest fet podria haver disminuït el protagonisme i l'afluència a altres escenaris menors o locals, com el Sant Sepulcre de Palera. D'altra banda, aquestes dates coincideixen amb l'antesala de l'annexió definitiva del comtat de Besalú al comtat de Barcelona que va tenir lloc el 1111. En aquesta tessitura, i com a conseqüència del primer argument que s'acaba d'apuntar, el Sant Sepulcre es podria haver vist immers en la política de subjecció dels centres catalans a les grans abadies llenguadocianes que s'esdevé durant el primer quart del segle XII. En aquest sentit l'abadia de Santa Maria de la Grassa esdevé un cas paradigmàtic, perquè durant aquests anys un nombre considerable de monestirs dels comtats catalans són situats sota la seva jurisdicció: Sant Andreu de Sureda (1109), Sant Martí del Canigó (abans del 1114), Sant Pere de Galligants i Sant Feliu de Guíxols (1117). Segurament l'elecció d'aquesta abadia no és casual, sinó que cal situar-la en el marc de la vinculació fraternal de Berenguer abat de la Grassa i el comte de Barcelona Ramon Berenguer III.

L'establiment d'una comunitat benedictina al Sant Sepulcre de Palera feu necessària la construcció d'un conjunt de noves dependències adequades a la vida monacal. És doncs a partir del primer quart del segle XII que es pot fixar l'inici d'una segona etapa constructiva, que es va traduir en la construcció del claustre i de les dependències annexes. Tot i que les estructures actuals remeten a una remodelació d'època moderna, algunes restes materials i el testimoni de les fonts literàries del segle XIX ens permeten restituir l'existència d'un claustre del segle XII. D'una banda, les intervencions arqueològiques en les dependències adjacents de l'església que s'han practicat en els darrers anys confirmen la presència d'unes estructures claustrals primigènies, datades entre els segles XII i XIII.²⁹ D'altra banda, es conserven encara dos capitells amb restes d'ornamentació figurada que semblen correspondre a aquesta

29 MARTÍN, "Intervenció al monestir...", p. 15-16.

mateixa cronologia, i que podrien procedir d'una de les arcades del claustre.³⁰ Altrament, la descripció literària d'aquest espai publicada per Francesc Monsalvatje l'any 1892 sembla confirmar l'evidència presentada per aquestes restes materials: *Unido al S. O. de la iglesia, y formando un cuadrado, había el claustro, el cual se halla hoy completamente arruinado; y entre los montones de piedras vimos aún un capitel, borroso ya, historiado con aves y figuras humanas, zócalos y fustes de sus columnas, cubiertas de verde hiedra.*³¹

A partir d'aquest moment s'inicia l'etapa millor coneguda del Sant Sepulcre de Palera, que com a priorat benedictí va mantenir la comunitat fins a la Desamortització del 1835.

El culte de la Vera Creu durant el darrer quart del segle XI als comtats de Besalú, Girona i Empúries

Per concloure aquesta contribució, i com a conclusió d'una part dels continguts que s'han desenvolupat, és interessant valorar el posicionament del Sant Sepulcre de Palera com a centre de pelegrinatge del comtat de Besalú. Per bé que no es pot certificar documentalment la possessió d'un fragment de la Vera Creu, és molt probable que l'advocació del Sant Sepulcre assegurí per se la presència i culte d'aquesta relíquia.

L'origen d'aquest culte al comtat de Besalú compta amb un precedent important i directament relacionat amb l'arribada d'un fragment de la relíquia de la Vera Creu a la vila comtal. Això hauria succeït després del viatge del comte Bernat Tallaferro a Roma l'any 1016 i s'hauria de relacionar de manera directa amb l'establiment del bisbat de Besalú, un projecte ambiciós i alhora efímer que va mantenir-se vigent entre els anys 1017 i 1020. La seu del bisbat es va erigir a la canònica de Sant Genís i Sant Miquel l'any 1017.³² La presència de la relíquia es constata en la mateixa advocació de l'església, tal i com es pot certificar a través d'alguns documents datats entre els anys 1026-1027.³³ D'aquesta manera apareix esmentada en una donació del comte Guillem I i la seva esposa Adela del 22 d'abril del 1026 *ad domum Sancti Genesii et Sancti Michaelis archangeli et Sancti Stephani pape et ad preciosum lignum domini nostri Ihesuchristi cuius ecclesia fundata est infra castro Bisulduno.*³⁴

Però el protagonisme de la Vera Creu també es reflecteix en l'encunyació de moneda comtal durant el govern del comte Guillem I. Concretament, es conserva un diner d'argent a l'anvers del qual hi ha un bust de la Mare de Déu cobert amb *maphorion* i la llegenda de SANCTA MARIA, mentre que el revers és presidit per la figura d'una creu i la inscripció SAN.CTA CRUX amb la llegenda BI-SVL-DV-NO.³⁵

De la mateixa manera, la presència de la Vera Creu es documenta al monestir de Sant Esteve de Banyoles, establiment que –com s'ha argumentat en la primera part d'aquest article– estigué segurament relacionat amb d'Arnau Gaufred de Palera. En una notícia que transcriu un document conservat a l'arxiu del monestir, publicada per Jaime Villanueva l'any 1850, s'especifica que en el moment de la consagració de l'església, el 6 de setembre del 1086, *posaren en la ara del dit altar en 1.ª capsa de cristall del*

30 PEIRIS, "Sant Sepulcre de Palera" a *Catalunya Romànica*. IV..., p. 236.

31 MONSALVATJE, *Ridaura...*, p. 40. També fa una descripció de les restes de capitells i columnes del claustre: C. A. TORRAS, *Pirineu Català*. Garrotxa, Barcelona, 1918, p. 123.

32 G. FELIU, J. M. SALRACH, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, I, Barcelona, 1999, doc. 1.; J. M. SALRACH, "El monestir de Sant Pere de Besalú i les relíquies de Sant Prim", *Relíquies i arquitectura monàstica a Besalú*, Besalú, 2006, p. 33; N. GALLEGO AGUILERA, *Santa Maria de Besalú. Arquitectura, poder i reforma*, Girona, 2007, p. 117.

33 GALLEGO, *Santa Maria de Besalú...*, p. 124-126.

34 PONS, PALOU, *Un cartoral...*, doc. 18, p. 52. En una altra donació dels mateixos personatges del 3 de maig del 1027 consta aquesta mateixa advocació. Ídem, doc. 21, p. 56.

35 M. CASTIÑEIRAS, "La iconografia religiosa a la moneda medieval" a A. ESTRADA-RIUS (ed.), *La moneda a la Mediterrània medieval*, Barcelona, 2006, p. 107-119.

fust de la vera creux.³⁶ Més endavant, es té constància documental de la consagració de l'altar dedicat a la Santa Creu el 8 de novembre del 1100.³⁷

Un altre escenari privilegiat és el de la ciutat de Girona. En primer lloc per l'existència de l'altar dedicat al Sant Sepulcre a la seu de Girona, que es menciona ja en un document datat entre els anys 1035 i 1044. No sabem si la seva localització es correspon amb l'espai del Sant Sepulcre que es va situar a la planta superior de la galilea de la catedral de Santa Maria.³⁸ Aquest espai, en el qual es va instituir un altar dedicat a la Santa Creu abans del 1106,³⁹ es documenta precisament en unes dates molt properes a la consagració de Palera: al 1092 i al 1096, i al 1099 en una donació ad operam. A més, en el mateix context de la catedral, és important destacar la identificació d'un cicle historiat que narra la Invenció de la Santa Creu. Aquesta iconografia es troba precisament a la franja inferior del "Tapís" o Brodat de la Creació de Girona, un obra primordial en la història de la creació artística de la seu gironina confeccionada entorn del 1090, potser per encàrrec de la comtessa Mafalda de Pulla, mare del futur comte Ramon Berenguer III.⁴⁰ Cal recordar que en alguna ocasió s'ha discutit la possibilitat que la ubicació original d'aquest brodat fos precisament la de l'altar de la Santa Creu a l'espai del Sant Sepulcre.⁴¹

Però més enllà de la devoció o exaltació de la Vera Creu en els llocs esmentats, existeix en aquestes mateixes dates un altre lloc important on s'estableix un jubileu o pelegrinatge en honor d'aquest culte. Es tracta del monestir benedictí de Sant Pere de Rodes que a partir del 1090, va disposar de la concessió d'indulgències plenàries per a tots aquells pelegrins que arribessin a aquest lloc per a l'oració, els anys en què la data de celebració de la Invenció de la Santa Creu -3 de maig- coincidís en divendres: *ad honorem Dei omnipotentis et Beate Virgine Marie et pretiosissimi vexilli Sancta Crucis et totius curia celestis in quo vexillo Sancte Crucis Dominus Noster Jesus Christus pro redemptione humani generis mortem subiit temporalem: In die Inventione Sancta Crucis et per octo dies et in die eius octavis, quandocumque in die veneris venerit in mense madii, ipso die et supradictis octavis sequentibus, causa devotionis accesserint vel elemosinas ergaverint de omnipotentis Dei misericordia et beatorum apostolorum Petri et Pauli eius auctoritate confici, omnium vere penitentibus et confessis penitentiis sibi immunitis penam atque culpam misericorditer relaxamus*.⁴² Aquest privilegi fou atorgat, suposadament, pel papa Urbà II en una butlla concedida l'any 1090, això és, quatre anys després de l'establiment del privilegi de la concessió d'indulgències al Sant Sepulcre de Palera. Malgrat que recentment s'ha qüestionat l'autenticitat d'aquesta butlla, no existeixen de moment arguments irrefutables que obliguin a refusar-la com a font històrica.⁴³

A més a més, existeixen al monestir de Sant Pere de Rodes, i al seu entorn més immediat, elements suficients per creure que durant el darrer quart del segle XI i al llarg del segle XII el culte a la Santa Creu gaudia d'una notable fortuna.⁴⁴ Especialment, s'ha de fer referència a la pintura mural amb l'escena d'un

36 J. VILLANUEVA, *Viage literario á las iglesias de España*, XIV, Madrid, 1850, p. 320.

37 L. G. CONSTANS, *Diplomatari de Banyoles: De l'any 1051 al 1299*, II, Banyoles, 1985, p. 114.

38 F. ESPAÑOL, "Massifs occidentaux dans l'architecture romane catalane", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxà*, XXVII, 1996, p. 73-78; M. SUREDA JUBANY, *Els precedents de la Catedral de Santa Maria de Girona. De la plaça religiosa del fòrum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica* (ss. I aC - XIV dC), Tesi de doctorat, Universitat de Girona, 2008, p. 225-256.

39 SUREDA, *Els precedents...*, p. 215 i 357.

40 P. DE PALOL, *El Tapís de la Creació de la Catedral de Girona*, Barcelona, 1986, p. 127-133.; M. CASTIÑEIRAS, *El tapiz de la creación*, Girona, 2011, p. 70-76 i 85-95.

41 SUREDA, *Els precedents de la Catedral...*, p. 92; CASTIÑEIRAS, *El tapiz...*, p. 78-79.

42 Aquest document es coneix actualment a partir d'un trasllat notarial del 1698, que al seu torn transcriu un altre trasllat notarial del 1348: Arxiu Diocesà de Girona, Notularum 1600-1699. Llibre G-142. Transcrit i publicat per S. MASMARTÍ RECASENS, *Sant Pere de Rodes lloc de pelegrinatge*, 2009, p. 58.

43 MASMARTÍ, *Sant Pere de Rodes...*, p. 57-67.

44 L. BARTOLOMÉ ROVIRAS, "Un 'retablo' de piedra cristológica para la instrucción del peregrino: la portada de la Galilea del Monasterio de Sant Pere de Rodes", *Peregrino, ruta y meta en las peregrinaciones mayores*, VIII Congreso Internacional de Estudios Jacobeos, Santiago de Compostela, 2012, p. 305-310.

Calvari a una de les galeries del claustre inferior, just la que se situa en el punt d'accés a l'església, datada al segle XI.⁴⁵ La singularitat de la imatge i el fet que no formi part d'un cicle narratiu més extens, permet d'accentuar la dimensió simbòlica de la Crucifixió. També és important el programa historiat de la portada que ocupava la galilea de l'església, que fou presidit amb tota probabilitat per una Crucifixió.⁴⁶ Aquesta portada esculpida va ser realitzada pel taller del Mestre del timpà de Cabestany durant el darrer quart del segle XII. Però sens dubte l'argument més important és la presència al monestir d'un fragment del *Lignum Crucis*, segons consta en un inventari de relíquies del segle XV.⁴⁷ Malgrat que no es pot saber amb seguretat en quin moment hauria arribat al monestir, és probable que formés part d'una dotació antiga de relíquies. Finalment, no es pot deixar de fer referència a l'advocació primitiva de l'església de Santa Helena de Rodes, situada en l'entorn més immediat del monestir, que fins a principis del segle XVI estava dedicada a la Santa Creu,⁴⁸ i a la mateixa toponímia de la Vall de la Santa Creu, a la falda de la serra de Rodes.

El fet que durant el darrer quart del segle XI s'establissin al Sant Sepulcre de Palera i al monestir benedictí de Sant Pere de Rodes aquests respectius centres de pelegrinatge, en honor al Sant Sepulcre i la Vera Creu, permet d'establir el marc d'un culte notori i certament particular en un radi geogràfic molt pròxim. Malgrat que no existeixen els elements suficients, és clar que es poden argüir certes evidències per a la restitució d'un eix de concurrència i potser de competència per la devoció de la Vera Creu als comtats de Besalú i Empúries al darrer quart del segle XI. La continuïtat de la recerca documental en aquesta línia hauria de permetre establir els termes en què es desenvoluparen aquests pelegrinatges i/o jubileus. En tot cas, els privilegis atorgats al Sant Sepulcre de Palera i sobretot la seva vinculació directa amb el Sant Sepulcre de Jerusalem semblen tenir prou envergadura per afirmar que durant aquest període Palera es va convertir en un referent, i segurament en el major beneficiari, del pelegrinatge en aquest territori.

45 C. MANCHO, "La peinture dans le cloître: l'exemple de Sant Pere de Rodes", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXXIV (2003), p. 115-129; I. LORÉS OTZET, *El monestir de Sant Pere de Rodes*, Bellaterra, 2002, p. 186-209 (Memoria Artium I).

46 J. BARRACHINA NAVARRO, "Las portadas de la iglesia de Sant Pere de Rodes", *Locus Amoenus*, 4 (Bellaterra, 1998-1999), p. 30-35; L. BARTOLOMÉ ROVIRAS, *Presència i context del Mestre del timpà de Cabestany. La formació de la tradició clàssica d'un taller d'escultura meridional (ca. 1160-1200)*. Tesis doctoral Universitat de Barcelona, 2010, p. 252-257.

47 J. VILLANUEVA, *Viage literario á las iglesias de España*, XVIII, Madrid, 1851, p. 229-230.

48 J. A. ADELL I GISBERT, J. BURCH, C. CARRASCAL, M. MATARÓ I PLADELASALA, A. M. PUIG, E. RIU, G. VIEYRA, "L'Església de Santa Helena de Rodes. Recerca arqueològica i restauració arquitectònica", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIII (1994), p. 225.